

УДК 37(091)(477)-051

[https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-12\(18\)-761-775](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-12(18)-761-775)

Антонець Наталія Борисівна кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу педагогічного джерелознавства та біографістики, Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського, вул. Берлінського М., 9, м. Київ, 04060, тел.: (096) 4705176, <https://orcid.org/0000-0002-7772-9364>

ВНЕСОК СПИРИДОНА ЧЕРКАСЕНКА У СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРЕСИ

Анотація. Внаслідок дискримінаційної політики царського уряду до 1905 р. в Російській імперії українську періодичну пресу було заборонено, що згубно впливало на розвиток національного громадянського життя. Лише революційні події змусили Миколу II підписати 24 листопада 1905 р Тимчасові правила друку, які нарешті дозволяли видання періодичної літератури мовами народів імперії.

Після затвердження Тимчасових правил друку почався активний процес створення україномовних газет і журналів. Так з'явилися газети («Рідний край», «Громадська думка», «Світова зірниця», «Добра порада») та журнали («Нова громада», «Вільна Україна»), які поруч із іншими проблемами значну увагу приділяли культурно-освітнім питанням. Проте більшість із новостворених видань вийшла всього кількома номерами. Передусім, давалися взнаки конфіскаційні заходи місцевих адміністрацій та брак кваліфікованих українських журналістів. Крім того, уряд, дозволяючи видавати українську пресу, переслідував тих, хто їх читав. Це не могло не вплинути на кількість передплатників, а відтак – і на фінансовий стан редакцій та настрої видавців. Враховуючи всі ці обставини, особливої шани заслуговують ті діячі, котрі, незважаючи на репресії, виборювали право українців на повноцінне громадянське життя, до числа яких належить Спиридон Феодосійович Черкасенко (1876–1940).

С. Черкасенко входить до числа активних учасників громадсько-педагогічного руху української інтелігенції першої третини ХХ ст. Зокрема він був серед фундаторів першого на Наддніпрянщині україномовного педагогічного журналу «Світло» (1910) та часопису «Вільна українська школа» (1917). Статті діяча (а вони часто були підписані псевдонімами Провінціал, С. Тодосієнко, Есефче, криптонімами С. Т., С. Ч. та ін.) характеризуються різноманітністю тем, проте серед них виділяються кілька

провідних, а саме – заборона національної школи на українських землях, що входили до складу Російської імперії, правове становище народного вчителя на початку ХХ ст., а також статті з історії національної освіти.

Ключові слова: Спиридон Черкасенко, журнал «Світло», журнал «Вільна українська школа», імперська асиміляційна політика, русифікація, українська педагогічна преса.

Antonets Natalia Borysivna Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Research Associate, Senior Research Associate of the Department of Pedagogical Source Studies and Biographistics, V. O. Sukhomlynskyi State Scientific and Educational Library of Ukraine, St. Berlinsky M., 9, Kyiv, 04060, tel.: (096) 470-51-76, <https://orcid.org/0000-0002-7772-9364>

THE CONTRIBUTION OF SPYRIDON CHERKASENKO TO THE FORMATION OF THE UKRAINIAN PEDAGOGICAL PRESS

Abstract. As a result of the discriminatory policy of the tsarist government, the Ukrainian periodical press was banned in the Russian Empire until 1905, which had a detrimental effect on the development of national civil life. Only the revolutionary events forced Nicholas II to sign on November 24, 1905 the Temporary Rules of Printing, which finally allowed the publication of periodical literature in the languages of the peoples of the empire.

After the approval of the Temporary Printing Rules, an active process of creating Ukrainian-language newspapers and magazines began. Thus appeared newspapers ("Native land", "Hromadska dumka", "Svitova zirnytsia", "Dobra porada") and magazines ("New community", "Free Ukraine"), which, along with other issues, paid considerable attention to cultural educational issues. However, most of the newly created editions were published in only a few numbers. First of all, the confiscation measures of local administrations and the lack of qualified Ukrainian journalists were reported. In addition, the government, while allowing the publishing of the Ukrainian press, persecuted those who read them. This could not help but affect the number of subscribers, and therefore the financial condition of editorial offices and the mood of publishers. Considering all these circumstances, those figures who, despite the repressions, fought for the right of Ukrainians to a full civil life, including Spiridon Feodosiyovych Cherkasenko (1876–1940), deserve special respect.

S. Cherkasenko is among the active participants of the social and pedagogical movement of the Ukrainian intelligentsia of the first third of the 20th century. In particular, he was among the founders of the first Ukrainian-language pedagogical magazine "Svitlo" (1910) and the magazine "Free Ukrainian School" (1917) in the

Dnieper region. The activist's articles (and they were often signed with the pseudonyms Provintsiial, S. Todosienko, Esefche, the cryptonyms S. T., S. Ch., etc.) are characterized by a variety of topics, but several leading ones stand out among them, namely, the ban on the national school in Ukrainian lands that were part of the Russian Empire, the legal status of the national teacher at the beginning of the 20th century, as well as articles on the history of national education.

Keywords: Spyridon Cherkasenko, Svitlo magazine, Free Ukrainian School magazine, imperial assimilation policy, russification, Ukrainian pedagogical press.

Постановка проблеми. Озброєний опір незалежної України намаганням відродити колишню імперію стимулюють поглиблене вивчення історичного минулого. Зокрема актуалізується факт, що внаслідок дискримінаційної політики до 1905 р. в Російській імперії українську періодичну пресу було заборонено, що згубно впливало на розвиток національного громадянського життя. Лише три видання – тижнева газета «Черниговский листок» (1861–1863), журнали «Основа» (Санкт-Петербург, 1862–1863) і «Киевская старина» (1882–1907) – на своїх сторінках поруч із статтями російською мали право друкувати матеріали і українською мовою. Тільки революційні події змусили Миколу II підписати 24 листопада 1905 р Тимчасові правила друку, які нарешті дозволяли видання періодичної літератури мовами народів імперії.

Після затвердження Тимчасових правил друку почався активний процес створення україномовних газет і журналів. Так з'явилися газети «Рідний край» (Полтава-Київ-Гадяч), «Громадська думка» (Київ), «Світова зірниця» (Могилів-Подільський), «Добра порада» (Катеринослав), журнали «Нова громада» (Київ), «Вільна Україна» (Санкт-Петербург) тощо. Всі вони поруч із іншими проблемами значну увагу приділяли культурно-освітнім питанням. Таким чином, за відсутності фахової педагогічної преси національні періодичні видання політичного, економічного та літературного спрямування стали засобом оприлюднення та обговорення найболучіших освітянських проблем, одним із шляхів акумуляції та формування громадської думки щодо політики уряду в цій галузі, а також щодо стану та завдань навчальних закладів різного типу.

Проте більшість із новостворених видань вийшла всього кількома номерами. Передусім, давалися взнаки конфіскаційні заходи місцевих адміністрацій. На життєздатності національної преси також позначалися брак кваліфікованих українських журналістів та відсутність достатньої згуртованості серед бажаючих творити у цій царині. Крім того, уряд, дозволяючи видавати українську пресу, переслідував тих, хто їх читав. Це не могло не вплинути на кількість передплатників, а відтак – і на фінансовий стан

редакцій та настрої видавців. Враховуючи всі ці обставини, особливої шани заслуговують ті діячі, котрі, незважаючи на репресії, виборювали право українців на повноцінну освіту рідною мовою, на повноцінне громадянське життя, до числа яких належить Спиридон Феодосійович Черкасенко (1876–1940).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним аспектам становлення та розвитку української педагогічної преси присвячені публікації Л. Березівської, І. Зайченка, С. Лободи, А. Пугач. Літературну творчість С. Черкасенка аналізували Л. Дем'янівська, В. Іванесенко, Г. Калантаєвська, М. Кудрявцев, О. Кузьма, В. Школа, біографічні дані діяча уточнювали Б. Зелинський та Л. Рженецький, епістолярій досліджували І. Котяш і І. Саркісова.

Мета статті – актуалізувати діяльність Спиридона Черкасенка як одного із фундаторів української педагогічної преси.

Виклад основного матеріалу. Перший в Російській імперії український педагогічний журнал «Світло» почав виходити в Києві у 1910 р. У редакційній статті «Наші завдання» видавці цього часопису писали, що ставлять перед собою два головних завдання. Перше – «допомагати усім заходам у справі народньої освіти, освітлювати всі питання просвітнього характеру, знайомити з усіма здобутками людської думки в педагогічній, в широкому розумінні цього слова, сфері, розробляти теоретичні й практичні питання шкільного, позашкільного й сімейного виховання». Друге завдання – «спеціально освітлювати й розробляти питання про освітні потреби українського народу [...], пропагуючи серед громадянства думку про рідну мову в освіті й усякі практичні способи для переведення цієї думки в життя» [1].

Усі чотири роки свого існування журнал «Світло» був фактично єдиною на підросійських українських землях загальноукраїнською інституцією, що об'єднувала всіх освітян, прихильних до ідеї рідної школи. Сузір'я талановитих авторів (на сторінках щомісячника знаходимо статті таких визначних діячів національної освіти, як В. Дурдуківський, С. Єфремов, С. Русова, Я. Чепіга, Г. Шерстюк та ін.) забезпечило часопису різноплановість та актуальність тем, жвавість викладу, зробило його достовірним джерелом вивчення інтенсивної творчої діяльності педагогічної громадськості України на початку ХХ ст.

Як свідчать спомини С. Русової, С. Черкасенко відігравав одну з провідних ролей у творенні цього часопису. Зокрема Софія Федорівна згадувала: «Шерстюк, Черкасенко і я почали видавати «Світло». Де бралися на нього кошти – я й сама не знаю. Чи давала «Просвіта», чи якась інша українська організація, але ми відразу мали передплатників і (це теж було добре) безплатних дописувачів. [...] Багато писали Черкасенко, Шерстюк і я іноді під кількома різними підписами в одній книжці; писав і «Наш», тоді

учитель в Кам'янці, і Шелухін. «Світло» якось відразу придбало симпатії українського громадянства, його провадила обережно й любовно рука Шерстюка. Всі ми страшенно захоплювалися цією працею» [2, С. 127].

На сторінках «Світла» знаходимо біля 40 публікацій С. Черкасенка. Його статті (а вони часто були підписані псевдонімами Провінціал, С. Тодосієнко, Есефче, криптонімами С. Т., С. Ч. та ін.) характеризуються різноманітністю тем. Однією з постійних тем публікацій С. Черкасенка була проблема заборони національної школи в Україні, яка проявлялась насамперед у навчанні українських дітей чужою мовою. Особливо складною була ситуація, коли у сільській школі викладав учитель-росіянин. Зокрема, з цього приводу педагог наводить такий приклад: «Один з учителів-великоросів розказував, які-то нетямущі тутешні діти. Він провадив лекцію російського читання з учнями 3-ї групи. Було згадано про «скворца». Учитель безумовно думав, що учні гаразд знають, що то за птах, і не звернув на це слово уваги – не пояснив його. Але один з учнів запитав: що воно таке? Здивований учитель, звичайно, почав розказувати про цього незвичайного птаха, про його зовнішні прикмети... Не розуміють! Розказав про його життя, звички... Не розуміють! Так промайнуло марно добрих півгодини. Коли це якийсь хлопчик з першої групи вихопився й гукнув: «Може, то шпак?» Тепер вже вчитель не розумів. Сталося те саме, тільки навпаки. Почали учні розказувати вчителеві про шпака... Щось ніби схоже. А проте, хто його знає, чи «скворец» – той же шпак, чи ні... Вже за кілька день спитав учитель у товариша-«хохла», що воно за шпак, і той запевнив його, що й справді що шпак, що скворец – то все одно» [3, С. 67].

Наводячи й інші приклади, коли учень не може зрозуміти пояснень учителя-росіянина, запитання інспектора, завдання у підручнику, С. Черкасенко зазначав, що той, хто не замислюється над подібними фактами, не усвідомлює всю трагедію дитячої душі, трагедію безсилля хоч трохи орієнтуватись у великій кількості чужих понять, що витворюють з української дитини якогось покруча [там само, С. 68].

Враховуючи безпорадний стан шкільництва на неросійських територіях імперії, демократично налаштовані політичні діячі під час розгляду чергового законопроекту про початкову освіту запропонували затвердити поправку про дозвіл відкривати однокласні школи з рідною мовою навчання тоді, коли в межах триверстового радіуса або в місті буде зареєстровано 50 дітей шкільного віку певної національності, які не вміють розмовляти російською мовою. Оптимістів, що покладали великі надії на позитивне розв'язання цього питання (а поправка так і не була прийнята), С. Черкасенко застерігав: «Ми міцно переконані, що не тільки на протязі трьох верстов, а навіть од Кавказу й до Карпат не знайдеться жодної української дитини, щоб не розуміла

великоруської мови, або було “приказано” розуміти... Безперечно, знайдуться такі завідувачі і такі інспектори, що в своїх районах на Україні не знайдуть певного числа українців. Гляди ще, побачимо, що по всій Україні не знайдеться жодного хлопчика чи дівчинки, котрі розуміли б ту мову, котрою вони розмовляють» [4, С. 57–58].

Серед інших аспектів проблеми національної школи С. Черкасенко приділяв також увагу ознайомленню учнів з рідною літературою, яка нерозривно зв'язана із формуванням національної самосвідомості дитини. У культурних народів, писав він, найдостойнішим ушануванням пам'яті великої людини, що завдяки своєму життю і таланту стала генієм нації, є виховання молоді на її величних ідеалах. Так, Англія має В. Шекспіра, Дж. Байрона, Німеччина – Й. Гете, Й. Шиллера, Іспанія – М. Сервантеса, Греція – Гомера, а Україна – Т. Шевченка. Чудова природа рідного краю, його славетна історія, гострі соціальні проблеми, ідеали гуманізму та людяності, мелодійна мова – все це знайшло відображення у творах Кобзаря і являє собою прекрасний ґрунт для розвитку духовних сил підростаючого покоління – зміцнення природних почуттів добра і краси, усвідомлення обов'язків, визначення правдивих шляхів у ставленні до людей і до самого себе [5].

Націоналізм Т. Шевченка, підкреслює С. Черкасенко в одній із своїх статей, присвяченій пам'яті українського генія, його народолюбство – це та здорова, активна сила, яка через безмірну любов до рідної країни, рідного народу простує до всесвітньої любові, любові до всіх людей. Це творчий націоналізм, «і горе тим, що за провідну ідею мають націоналізм руйнуючий» [6]. Безумовно, у віршах Кобзаря є багато гострих висловлювань на адресу людей інших національностей, зазначав С. Черкасенко у статті «Шевченко про “іногородців”», але не треба забувати, що гнів славетного поета-трибуна вогнем палив і гетьманів, і старшину, і сучасних йому земляків, що допомагають «з матері полатану сорочку знімати». Досить уже цього факту, аби зрозуміти, що «не чужинців, як таких ненавидів поет, що громовим словом своїм карав він в образах ляхів, жидів, турок, москалів, українців усіх тих, хто був носителем ідей гнобительства і виконавців цього ганебного діла. Хто з нас самих поставиться, не кажу – з любов'ю, але хоч з толерантністю до прихильників гніту, рабства народного, нехай то буде еллін, чи іудей, чи ще хтось там?» [7, С. 13–14].

Інший приклад того, що втрачають учні, позбавлені спілкування з рідною літературою, наводиться у статті С. Черкасенка «Леонід Глібов і діти». У цій статті автор, спираючись на власний довголітній учительський досвід, зокрема, пише: «Яку ж гірку муку витерплює українська дитина, коли їй доводиться вивчати байки Крилова, в котрих все для неї суспіль незрозуміле. Коли, після тяжких зусиллів, їй пощастить сяк так розтовмачити, про що мова мовиться, то хіба цим досягнуто мети, яку мав автор, пишучи свій твір? А

поетична краса? А естетична втіха од тієї краси? Де вони? Де музика слів, блискучість поетичних образів, несвідоме почування піднесення й споріднення з поетом в його поетичних переживаннях? Де вони? Де все те, що й є імено вартістю поетичного твору?.. Для української дитини цього не існує. Мало того, що не існує, – все те, що складає красу твору, перетворюється для неї в суцщу муку, яка викликає часом і сльози. Це вже не вчиття й не розвиток дитячого розуму й серця через ознайомлення з кращими творами того чи іншого письменника, а якийсь, непотрібний нікому, серйозний, сказали б ми, глум над дитиною й блюзнірство над вищими проявами людського духа – над поетичною творчістю» [8, С. 39].

Натомість С. Черкасенко розглядає поезії Л. Глібова, «такі близькі, рідні, й по мові, й по духу, й по обстанові, яку малює байкар у них». Аналізуючи творчість відомого поета, автор статті доводить, що Л. Глібов по праву є одним із найулюбленіших дітьми українських письменників. І недаремно, адже багато його віршів написано саме для дітей та молоді. Важко знайти іншого автора, чії поезії, маючи значний виховний потенціал, дають маленьким читачам стільки втіхи, веселощів, щирих, безпосередніх почуттів. Шкодюючи, що перлинами поетичної творчості Л. Глібова можуть захоплюватися поки лише учні українських шкіл Галичини, Спиридон Феодосійович завершує свою статтю у «Світлі» сподіваннями на той час, коли і школярі Наддніпрянщини також будуть мати змогу відчути красу його байок, зазнають на собі силу їх благодійного впливу.

В умовах, коли далеко не у всіх членів суспільства фінансовий стан дозволяв придбати книжку, особливого значення у справі освіти народу набували загальнодоступні бібліотеки та читальні. Правовому захисту таких книгозбірень як однієї з важливих складових системи освіти присвячено статтю С. Черкасенка «Бережімо просвітні вогнища», що вийшла на сторінках журналу «Світло» у грудні 1913 р. Ця стаття – коментар педагога з приводу наслідків введення нових Правил про народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах відомства Міністерства народної освіти, які було затверджено 9 червня 1912 р.

Нагадаємо, початок ХХ ст. характеризується активізацією освітньої діяльності земств. Так, 16–30 серпня 1911 р. пройшов Перший загальноземський з'їзд з народної освіти, а 12–18 червня 1913 р. відбувся Перший загальноземський з'їзд із статистики народної освіти. У статті «Бережімо просвітні вогнища» С. Черкасенко відзначає, що хоча в діяльності земств беруть участь люди з різними політичними поглядами, проте в цілому члени цих органів самоврядування добре розуміють необхідність «наблизити книгу до народу, коли маєш підняти його культурний рівень і запобігти деморалізації», а також, що «без освіти народу дарма заходжуватись коло

піднесення його економічного життя» [9, С. 4]. Усвідомлення цих очевидних істин спонукало членів цілого ряду земств з власної ініціативи заснувати при народних школах бібліотеки і читальні, якими безкоштовно могли користуватися діти та дорослі. Причому, опікуючись найкращою організацією справи, земці поруч із російськими книжками дбали певним чином і про українську літературу, закупаючи для книгозбірень дозволені цензурою рідномовні брошури з різних галузей знань та белетристику.

Така активність земських діячів викликала стурбованість влади. Це спонукало Міністерство народної освіти затвердити нові Правила про народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах відомства Міністерства народної освіти (попередні, більш ліберальні, побачили світ 28 лютого 1906 р., тобто під впливом революційних подій). Згідно з цим документом усі бібліотеки і читальні, які було створено при школах, перейшли під нагляд з правом ревізії до директорів та інспекторів народних училищ. Згадуючи про нахил інспекції бачити скрізь крамолу, С. Черкасенко констатує сумні наслідки такого нововведення. Фактично відразу після початку дії нових Правил розпочався процес свавільного вилучення україномовної літератури з фондів книгозбірень, адже «хто ж не чув, який жах наводить трохи не на кожного інспектора народних шкіл всякий папір друкований по-українському» [там само, С. 5].

Поведінка нових кураторів викликала палкі дебати на земських зібраннях. Частина земців пропонувала виявити свій категоричний протест шляхом закриття створених ними бібліотек, інші наполягали на оскарженні нових Правил у Сенаті. Відзначаючи хибність першої та наївність другої пропозиції, С. Черкасенко закликає земців до більш конструктивних дій, а саме – не пошкодувати фінанси та найняти бібліотекаря і окреме від школи приміщення з метою зберегти народні бібліотеки та читальні, які, крім школи, були фактично єдиними осередками культури по селах.

Значна частина публікацій С. Черкасенка присвячена правому становищу народного вчителя, «котре влучніше було б назвати зовсім безправним» [10, С. 57]. Загальновідомо, що життя народного вчителя ніколи не відзначалося ні належним матеріальним забезпеченням, ні комфортністю житла. Фактично, це була трагедія не одного покоління молодих педагогів, коли після досить ґрунтовної професійної підготовки в семінарії вони з найшляхетнішими пориваннями приїжджали в сільські училища і опинялися здебільшого у жахливих побутових умовах, в абсолютно непристосованих шкільних приміщеннях, під керівництвом місцевих самодурів-начальників, котрі брутально поводити себе з підлеглими. «Пригадаймо тільки всі “благопечительні” заходи коло поліпшення вчительського побуту, – писав С. Черкасенко на сторінках часопису в 1910 р. – Чого тут тільки не було: і про

пенсії на старість (правда, з учительських таки вкладок), і про те, щоб учительські діти вчилися дурно по тих, мовляв, середніх школах (журавель у небі), і про побільшення плати за працю (казав пан, кожух дам), взагалі про багато дечого балакалося. Що ж до поліпшення правового становища, то про це ніде анітелень; а наймит народньої освіти, п. інспектор, гаразд затямив цю тенденцію і зробив з неї відповідні висновки, обернувши сердешного вчителя в якогось парія, і коли до кого підходить народня приказка про горох при дорозі, то найбільш до вчителя: хто тільки не хоче, той і не скубе. Він, як та некрасівська невижата риза: має своє хиже птаство, своїх зайців, свої бурі - й жодного захисника» [там само, С. 58].

Власне оприлюдненню нескінченної череди конкретних фактів свавілля стосовно вчителів начальників різного рангу, «починаючи з десяцького й стражника» [там само, С. 59], присвячено цілий цикл публікацій С. Черкасенка на сторінках журналу «Світло». Статті цього циклу об'єднані загальною назвою «З життя» та підписані одним із численних псевдонімів Спиридона Феодосійовича – Провінціал. Зокрема, тут неодноразово знаходимо розповіді про те, як позбуваються неугодних учителів, приписуючи їм політичну неблагонадійність. «Варто сільському батюшці, – читаємо в одній із статей, – матушці котрого вчитель наважився не вклонитись, написати “донесение” п. інспекторові, що, мовляв, учитель “обнаруживает явные признаки, клонящиеся к ниспровержению существующего строя”, як уже летить у школу “отношение”. Ще добре, як тільки з доганою, а то частенько буває й “без усяких”» [там само, С. 58]. Абсолютно безпідставні, абсурдні, безглузді звинувачення, але з політичним мотивуванням, нерідко позбавляли людей шматка хліба, калічили долю, штовхали в безодню злиднів. Тому вчитель – людина, від якої значною мірою залежало майбутнє, культура, добробут нації, – зрештою почував себе «гірш загнаного зайця» й починав «жахатися власної тіні» [там само].

Якщо від «політичної пильності» недругів страждали здебільшого вчителі-чоловіки, то вчительки, як правило, мали гендерні правові проблеми. Нерідко вони ставали жертвами особистої уваги начальника, або, навпаки, потерпали від свавільних дій «вартових моральності». Описуючи конкретні життєві ситуації, в які потрапляють вчительки, С. Черкасенко зазначав, що «коли б вирізувати з газет або записувати всі такі випадки, то чимала книга вийшла б» [11, С. 68]. Досить показовим з цього приводу є хоча б такий факт. Міністерство народної освіти змушене було неодноразово давати роз'яснення, що воно не має нічого проти законного шлюбу вчительок і що такий шлюб не може служити підставою для позбавлення вчительської посади [там само, 68-69]. Як бачимо з публікацій С. Черкасенка, безсоромне втручання у приватне життя вчительок не лише негативно впливало на їхні особисті долі, а й взагалі

підривало віру в людей, знищувало сенс життя, що, зрештою, в окремих випадках призводило до трагічних наслідків.

В одній із перших своїх публікацій на правову тематику С. Черкасенко писав, що більшість вчителів «йде на села з метою принести в безпросвітню народну темряву хоч невеличкий промінь світла, але одразу ж попадає в такі суточки та кордони, поза котрі й звичайне сонце не прогляне, не то що якийсь там алегоричний промінь. Здебільшого – “смиряться”»: починають пиячити, грати в карти, до дівчат бігати; це найгірший елемент учительства... Меншість тікає, або поспішає звірити рахунки з життям. А ті, для кого було призначено той промінь, так і лишаються без світла: так само, як і їх діди, вони накопують, об'орюють, прибивають осиковим кілком холеру, погрожують попам, вбивають лікарів та санітарів, ворожать, шепчуть, ловлять відьом, борсаються в п'їтмі, як сліпі щенята, закинені в багно, і, замість того, щоб розвинути якнайширше заложену в них духовну міць, тільки знесилюють державу, котру складають, і, разом з тим, важкими гирями висять на колесах всесвітньої культури. І це тоді, коли, властиво, так легко зарадити лихові. Треба тільки дати спроможність працювати, розгорнути молоді сили, а не одгороджувати їх од народу височенними мурами всяких циркулярів» [12, С. 57-58].

Провідні педагоги та досвідчені керівники освіти, які діяли в різні історичні періоди, як правило, не тільки добре розуміли велике значення історико-педагогічних знань у процесі формування світогляду майбутнього вчителя, а й активно використовували це розуміння відповідно до цілей, що стояли перед ними. У зв'язку з цим в Російській імперії у навчальних програмах учительських семінарій у курсі з педагогіки був досить ґрунтовний блок історико-педагогічних тем, проте у ньому не було жодної згадки про українських педагогів. Таким чином, наука про навчання та виховання в уяві випускників-українців повністю позбавлялася своїх національних витоків, що, власне, і відповідало загальній меті денационалізації вихованців неросійського походження.

Члени редакційної колегії «Світла» намагалися ознайомити своїх читачів хоча б окремими сторінками історії освіти на українських теренах. До найбільш помітних публікацій С. Черкасенка на цю тематику можна віднести статтю під назвою “Шевченко педагогом: Епізод з життя Шевченка” [13], в якій розповідається про історію видання Тарасом Григоровичем у 1861 р. «Букваря южнорусского». Зауважимо, що тема статті могла спровокувати автора на досить пафосний і водночас примітивно-популяризаторський виклад. Натомість у побудові цієї публікації зустрічаємо явні елементи суто наукового дослідження: у ній присутні і констатація актуальності теми через її недостатню висвітленість, і значна увага до історичного контексту (зокрема до стану освіти в Україні за часів дитинства Т. Шевченка та в період створення

ним букваря), і багата джерельна база (цитування листів Кобзаря до М. Чалого, поетичних послань до А. Козаковського, Марка Вовчка, М. Гоголя, надгробної промови М. Чалого, хроніки О. Кониського, докладний опис змісту «Букваря» тощо). Підкреслюючи, що аналіз, «чи придатен був Шевченків Буквар, чи ні, з погляду педагогічного і національно освітнього», не є метою публікації, С. Черкасенко зосередився, по-перше, на внутрішньому душевному пориві геніального поета допомогти своєму народові здобути хоча б елементарну освіту, по-друге, на презентації «Букваря южнорусского» як цінної педагогічної історичної пам'ятки.

Іншим визначним діячем, якому С. Черкасенко присвятив окрему статтю в журналі «Світло», став Микола Пирогов [14]. Цю публікацію, що була підготовлена до 100-річчя від дня народження відомого педагога, автор підписав одним із своїх часто вживаних псевдонімів – С. Тодосієнко. Детальний опис життєвого шляху педагога, розповідь про його конкретні ініціативи та реформи в галузі освіти, аналіз педагогічних ідей діяча, достатня увага історичному контексту доби, легкість стилю викладу – все це робить статтю ніби своєрідною складовою тогочасного неіснуючого альтернативного підручника з історії педагогіки.

У квітневому номері часопису «Світло» за 1912 р. знаходимо і статтю С. Черкасенка «Народний учитель: З нагоди 2-х роковин смерті Б. Грінченка». Головна ідея цього матеріалу – показати, як людина, котра поставила перед собою шляхетну мету зробити вагомий внесок у побудову кращого майбутнього рідного народу, незважаючи на всілякі утиски і переслідування з боку влади, наполегливо намагалася її досягти [15]. Шляхом до щасливого майбутнього Б. Грінченко вважав вільний розвиток розумових сил народу, а єдиним засобом – національну освіту. Тому С. Черкасенко, віддаючи належну шану подвижницькому життю діяча взагалі, більш детально зупиняється на роках його вчителювання та на заходах Б. Грінченка щодо видання дешевих книжок українською мовою.

З початком Першої світової війни царським урядом було видано указ про заборону друку українською мовою, через що на час бойових дій призупинялося видання всіх україномовних періодичних видань. Випуск української преси відновився лише після подій Лютневої революції 1917 р. Тоді С. Черкасенко взяв активну участь у створенні єдиного в 1917–1919 рр. на Наддніпрянщині україномовного загальнопедагогічного журналу «Вільна українська школа». Спиридон Феодосійович став першим відповідальним редактором часопису, і саме він, як свідчить звіт редакції Другому з'їзду делегатів Всеукраїнської учительської спілки, є автором першої редакційної статті «Що на часі». У цьому зверненні до читачів нового фахового часопису, зокрема, підкреслювалося, що після довгих років русифікації та «катівських

приписів убивства» вільних дитячих душ перед українськими педагогами несподівано відкрився широкий простір для творчості. І якщо раніше або поодинокі оратори, або невеликі гуртки ентузіастів намагалися всупереч обставинам проводити якусь, здавалося, безнадійну творчу працю на ниві освіти, то прийшов час узяти наслідки тієї праці «як найдорожчий скарб свій, як святощі... і не перевести його на марне, а викохати і збільшити, працюючи вже не на «убогій ниві» наших попередників, а на вільній, широкій ниві нового життя народного, на ниві, про яку тільки мріяли наші діячі в своїх чарівних снах» [16, С. 2]

Згадуючи своїх безпосередніх попередників у галузі педагогічної періодики, С. Черкасенко підкреслює, що «Вільна українська школа» є ідейним спадкоємцем «Світла» – тієї кафедри, з якої більш-менш вільно лунав голос «прихильників української народної освіти і придушеного казенщиною народного вчителя». Тим більше, що всі співробітники «Світла», окрім передчасно померлих Г. Шерстюка та О. Русова, дали згоду знову співпрацювати заради видання нового педагогічного журналу. І якщо видавці першого українського педагогічного часопису Наддніпрянщини волею обставин змушені були зосереджувати увагу переважно на початковій школі, то в журналі «Вільна українська школа» завдяки іншим політичним умовам знайдуть своє відображення «всі питання щодо освіти в її найширшій розумінні» [там само, 3].

Уже перший номер часопису (він вийшов у вересні 1917 р. і був єдиний, який готувався під загальною редакцією С. Черкасенка) свідчив, що у педагогічному житті України з'явилося нове серйозне періодичне видання. Зокрема тема національної школи знайшла своє продовження у статті С. Черкасенка «Кілька слів про українізацію народної школи». В ній автор розглядає досить парадоксальну ситуацію, що склалася того часу. Народ, який упродовж десятиліть виборював право на відродження рідномовних навчальних закладів, у якійсь своїй частині не лише досить прохолодно поставився до можливості реалізувати цю мрію на практиці, а й почав чинити опір першим заходам на шляху створення національної школи. Виникнення такого становища Спиридон Феодосійович пояснює багаторічною русифікаторською політикою самодержавства, котра призвела, по-перше, до занепаду національної самосвідомості, в результаті чого «народ тепер не дуже-то добре знає, хто він і що йому болить»; по-друге, до звички вважати російську мову більш цивілізованою і пристойною; по-третє, до таких відносин у суспільстві, коли саме російська мова – мова спеціалістів у всіх сферах державного, економічного і політичного життя країни – є одним з обов'язкових засобів досягнення певного добробуту людини [17].

Серед історико-педагогічних публікацій С. Черкасенка окремо вирізняється його стаття під назвою «Всеукраїнська спілка учителів в 1900 рр.», яку було опубліковано у вересневому номері журналу «Вільна українська школа» за 1917 р. [18]. Це був час, коли перед першим навчальним роком, що починався після революційних змін у країні, українські педагоги активно шукали шляхи об'єднання для спільної розбудови національної школи. Зокрема, 13–15 серпня 1917 р. відбувся 1-ий Всеукраїнський професійний учительський з'їзд. Його делегати, а це були виключно представники вчительських організацій, поставили перед собою дуже важливе і досить складне в тих умовах завдання – створити загальну «сталу і міцну організацію, яка б з'єднала все вчительство в одну армію, що тулилася б коло наших політичних організацій» [19, С. 30]. Саме на цьому зібранні було засновано Всеукраїнську учительську спілку (ВУС) – спадкоємицю Всеукраїнської спілки учителів і діячів народної освіти, яку в 1906 р. намагалися створити провідні освітянські діячі. Тому абсолютно логічно було поруч із резолюціями з'їзду про основні засади створення ВУСу опублікувати у друкованому органі новоствореної спілки журналі «Вільна українська школа» матеріал про історію її попередниці у викладі активного учасника тих подій.

На жаль, на сторінках «Вільної української школи» публікацій самого С. Черкасенка небагато. Зосередившись на роботі над букварем та читанками, С. Черкасенко поступово відходить від безпосередньої участі у створенні журналу, проте видавці часопису неодноразово приділяли увагу діячу, вміщуючи на сторінках свого видання рецензії на його праці.

Висновок. С. Черкасенко входить до числа активних учасників громадсько-педагогічного руху української інтелігенції першої третини ХХ ст.

Зокрема він був серед фундаторів першого на Наддніпрянщині україномовного педагогічного журналу «Світло» (1910) та часопису «Вільна українська школа» (1917). Статті діяча (а вони часто були підписані псевдонімами Провінціал, С. Тодосієнко, Есефче, криптонімами С. Т., С. Ч. та ін.) характеризуються різноманітністю тем, проте серед них виділяються кілька провідних, а саме – заборона національної школи на українських землях, що входили до складу Російської імперії, правове становище народного вчителя на початку ХХ ст., а також статті з історії національної освіти.

Література:

1. Наші завдання: [Ред. стаття]. *Світло*. 1910. Кн. 1. С. 3–6.
2. Русова С. Мої спомини. Київ, 1996. 208 с.
3. Провінціал [Черкасенко С.] з життя. *Світло*. 1910. Кн. 3. С. 66–69.
5. Провінціал [Черкасенко С.] з життя. *Світло*. 1911. Кн. 6. С. 56–59.

6. С. Т. [Черкасенко С.] Виховниче значення творів Т. Г. Шевченка. *Світло*. 1911. Кн. 6. С. 3–11.
7. Черкасенко С. Пам'яті українського генія: З нагоди роковин. *Світло*. 1912. Кн. 6. С. 3–6.
8. Черкасенко С. Шевченко про "іногородців". *Світло*. 1914. Кн. 6. С. 11–16.
9. Черкасенко С. Леонід Глібов і діти: критико-пед. нарис. *Світло*. 1912. Кн. 9. С. 37–46.
10. Черкасенко С. Бережимо просвітні огнища. *Світло*. 1913. Кн. 4. С. 3–6.
11. Провінціал [Черкасенко С.] З життя. *Світло*. 1910. Кн. 4. С. 57–60.
12. Провінціал [Черкасенко С.] З життя. *Світло*. 1911. Кн. 5. С. 67–69.
13. Провінціал [Черкасенко С.] З життя. *Світло*. 1910. Кн. 1. С. 56–59.
14. Черкасенко С. Шевченко педагогом: Епізод з життя Шевченка. *Світло*. 1911. Кн. 8. С. 6–15.
15. Тодосієнко С. [Черкасенко С.] М. І. Пирогов: з нагоди 100-х роковин його народження. *Світло*. 1910. Кн. 3. С. 10–17.
16. Черкасенко С. Народний учитель: з нагоди 2-х роковин смерті Б. Грінченка. *Світло*. 1912. Кн. 8. С. 7–13.
17. Редакція [Черкасенко С.] Що на часі. *Вільна українська школа*. 1917. № 1. С. 1–3.
18. Черкасенко С. Кілька слів про українізацію народньої школи. *Вільна українська школа*. 1917. № 2. С. 68–74.
19. Черкасенко С. Всеукраїнська спілка учителів в 1900 рр. *Вільна українська школа*. 1917. № 1. С. 10–19.
20. Дор-ич Ол. [Дорошкевич О.] Кілька слів про вчительські з'їзди. *Вільна українська школа*. 1917. № 1. С. 30–31.

References:

1. Redaktsiia (1910). Nashi zavdannya [Our tasks]. *Svitlo – Light*, 1, 3-6. [in Ukrainian].
2. Rusova S. (1996). *Moi spomyny [My memories]*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Provintsial [Cherkasenko S.] (1910). Z zhyttia. [From life]. *Svitlo – Light*, 3, 66-69. [in Ukrainian].
4. Provintsial [Cherkasenko S.] (1911). Z zhyttia. [From life]. *Svitlo – Light*, 6, 56-59. [in Ukrainian].
5. S. T. [Cherkasenko S.] (1911). Vykhovnyche znachennia tvoriv T. H. Shevchenka [The educational significance of the works of T. G. Shevchenko]. *Svitlo – Light*, 6, 3-11. [in Ukrainian].
6. Cherkasenko S. (1912). Pamiati ukrainskoho henia: Z nahody rokovyn [In memory of the Ukrainian genius: On the occasion of the anniversary]. *Svitlo – Light*, 6, 3-6. [in Ukrainian].
7. Cherkasenko S. (1914). Shevchenko pro "inorodtsiv" [Shevchenko about "foreigners"]. *Svitlo – Light*, 6, 11-16. [in Ukrainian].
8. Cherkasenko S. (1912). Leonid Hlibov i dity: krytyko-pedahohichnyi narys [Leonid Hlibov and children: a critical and pedagogical essay]. *Svitlo – Light*, 9, 37-46. [in Ukrainian].
9. Cherkasenko S. (1913). Berezhimo prosvitni ohnyshcha [Let's take care of light sources]. *Svitlo – Light*, 4, 3-6. [in Ukrainian].
10. Provintsial [Cherkasenko S.] (1910). Z zhyttia. [From life]. *Svitlo – Light*, 4, 57-60. [in Ukrainian].
11. Provintsial [Cherkasenko S.] (1911). Z zhyttia. [From life]. *Svitlo – Light*, 5, 67-69. [in Ukrainian].
12. Provintsial [Cherkasenko S.] (1910). Z zhyttia. [From life]. *Svitlo – Light*, 1, 56-59. [in Ukrainian].

13. Cherkasenko S. (1911). Shevchenko pedahohom: epizod z zhyttia Shevchenka [Shevchenko as a teacher: an episode from the life of Shevchenko]. *Svitlo – Light*, 8, 6-15. [in Ukrainian].
14. Todosiienko S. [Cherkasenko S.] (1910). M. I. Pyrohov: z nahody 100-kh rokovyn yoho narodzhennia [M. I. Pirogov: on the occasion of the 100th anniversary of his birth]. *Svitlo – Light*, 3, 10-17. [in Ukrainian].
15. Cherkasenko S. (1912). Narodnyi uchytel: z nahody 2-kh rokovyn smerti B.Hrinchenka [People's teacher: on the occasion of the 2nd anniversary of the death of B. Grinchenko]. *Svitlo – Light*, 8, 7-13. [in Ukrainian].
16. Redaktsiia [Cherkasenko S.] (1917). Shcho na chasi. [What's on time]. *Vilna ukrainska shkola - Free Ukrainian school*, 1, 1-3. [in Ukrainian].
17. Cherkasenko S. (1917). Kilka sliv pro ukrainizatsiiu narodnoi shkoly [A few words about the Ukrainization of the national school]. *Vilna ukrainska shkola - Free Ukrainian school*, 2, 68-74. [in Ukrainian].
18. Cherkasenko S. (1917). Vseukrainska spilka uchyteliv v 1900 rr. [All-Ukrainian Union of Teachers in the 1900s]. *Vilna ukrainska shkola - Free Ukrainian school*, 1, 10-19. [in Ukrainian].
19. Dor-yeh Ol. [Doroshkevych O.] (1917). Kilka sliv pro vchytelski zizdy [A few words about teachers' congresses]. *Vilna ukrainska shkola - Free Ukrainian school*, 1, 30-31. [in Ukrainian].